

BRANDHAKEN EN VUURBEHEERSING

Gerard Rooijackers

In aansluiting op het voorgaande artikel wordt hier nader ingegaan op de brandhaak: een alledaags gereedschap dat vroeger achter de hand werd gehouden voor bijzondere noodsituaties. Getracht wordt het gebruik en de vorm van de haken in grote lijnen te achterhalen aan de hand van enkele schriftelijke, iconografische en materiële bronnen.

In het langdurige en moeizame proces van beschaving hebben mensen het vuur als natuurkracht steeds beter leren beheersen. De socioloog Goudsblom spreekt zelfs, naar analogie van de domesticatie van planten en dieren, van de „domesticatie van vuur”.¹ Vanaf het allereerste begin heeft het vuurgebruik in samenlevingen eisen gesteld aan het gedrag van mensen. Bepaalde gedragsvoorschriften hoe om te gaan met het gevaarlijke vuur werden vastgelegd in regels. *Vuurbeheersing* betekent in eerste instantie *zelfbeheersing*. Het gedrag van mensen heeft zich geleidelijk aangepast aan de natuurlijke eigenschappen van vuur. De culturele vorm waarin deze accommodatie gestalte krijgt noemt Goudsblom het „vuurregiem”.² Door middel van reglementering trachtte men in het verleden de gevolgen van onzorgvuldig vuurgebruik zoveel mogelijk te voorkomen en te beperken. Deze maatschappelijke inspanning tot vuurbeheersing blijkt duidelijk uit dorpskeuren en brandweerreglementen, die doorgaans op last van de hogere overheden werden opgesteld.³ Zo werd op 6 juni 1757 door het stadsbestuur van Oss een „Reglement tot voorkoming van Brand gestatueerd en gereguleert en dat uyt kragte van Haer Hoog Mog. Resolutie van den 6e februarij 1732”.⁴ In dit veertien artikelen tellende reglement werd onder andere verboden om met brandende pijpen of open lampen schuren of stallen binnen te gaan. Ook mochten bepaalde werkzaamheden, zoals het braken, zwingelen en hekelen van vlas, waarbij veel stof en brandbaar afval vrijkwam, niet bij kunstlicht geschieden. De inwoners dienden te zorgen voor veilige schoorstenen en moesten de as zorgvuldig in een afgelegen kuil gooien. In de kern („binnen den cingel van de gragt”) moet de bebouwing voorzien zijn van een brandveilige dakbedekking, zoals pannen en leien. Naast voorschriften ter voorkoming van brand, werden ook maatregelen getroffen om, mocht onverhoopt toch brand uitbreken, de gevolgen ervan te beperken. Zo dienden de grachten, putten en waterpoelen op diepte gehouden te worden. Ook mochten er geen huiden of vlas en hout in het water liggen, zodat men in geval van brand geen obstakels aan zou treffen. In artikel 13 wordt heel concreet aangegeven hoe te handelen in geval van brand:

1. J. Goudsblom, *Vuur en beschaving. De domesticatie van vuur als een beschavingsproces* (1), in: *De Gids* 147 (1984), 227-241. Aldaar 227.
2. J. Goudsblom, *Vuur en beschaving. De domesticatie van vuur als een beschavingsproces* (4), in: *De Gids* 149 (1986), 640-652. Aldaar 642.
3. Zie hierover J.Th.M. Melssen, *De Ridderlijke Gilde van Sint Sebastiaan te Eindhoven 1482-1982*, Eindhoven 1982, 79: „Vóór 1732 is geen algemeen reglement tot voorkoming en blussing van brand bekend. Om aan de resolutie van de Staten-Generaal van 6 februari 1732 te voldoen, wordt een standaard-reglement in druk uitgegeven. Ieder dorp of iedere stad kan een dergelijk reglement aannemen, zijn of haar naam op de eerste bladzijde invullen en op de laatste bladzijde de datum invullen waarop dit reglement in hun woonplaats is goedgekeurd”.
4. Dit reglement is in zijn geheel als bijlage opgenomen in: J. van Zuijlen, T. Angenent, *Uit de brand. 225 Jaar georganiseerde brandbestrijding in Oss 1757-1982*, Oss 1983, 70-73.

„Bij aldien in eenig huijs, scheur off stal brand mogte ontstaen (waer voor ons God verhoede) sal een ider des ontwaer werdende gehouden sijn den huijsman die daer woond als meede de beuren te waerschouwen en off het buijten den heuvel off cingel van de gragt mogte voorvallen na gedaane waerschouwing en van de nabuuren gehouden sijn, sig ten huijse van den schoolmeester te begeeven, en versoeken den thoorn te openen, om de brand klok te trekken, en het Gereedschap van Brand als emmers, haken en leeren gereed te setten, om daer door de in nood zijnde soo ras mogelijk te help te koomen”.⁵

Verordeningen uitvaardigen zonder controlemiddelen had natuurlijk niet veel zin. Vandaar dat de zogenaamde *Brandschouw* jaarlijks een en ander uitvoerig diende te controleren. Waren geen afdoende maatregelen genomen, of werden de controleurs bedrogen (bijvoorbeeld door het voor de gelegenheid lenen van „een goede digte lantarn”), dan kon gerekend worden op forse boeten.

Als elementaire blusmiddelen golden emmers, ladders, zeilen en haken. De uitvinder van de slangenbrandspuit (geoctrooieerd in 1677), Jan van der Heyden (1637-1712), besprak in zijn *Beschryving der nieuwlyks uitgevonden en geoctroeerde Slang-Brand-Spuiten en Haare wyze van Brand-Blussen* (Amsterdam 1690) deze naar zijn mening ontoereikende werktuigen:

„De leere Brand emmers, en ladders waar langs men dezelve na boven op de Daaken en 't hoogste van de huizen opgeeft, zyn wel de oudste en gemeenste blusgereedschappen, en die men byna overal in groot getal vind. Waar by de Zeilen en brand haaken zyn bygevoecht: d'eerste om de bystaande huizen mede te dekken en voor 't aanslaan van de vlam en 't vliegen van vonken te beveiligen; en de tweede om de deurhaak en afsnyding in aaneen gehechte gebouwen te maken”.⁶

De brandhaak was dus eigenlijk een sloopinstrument om belendende percelen van de vuurhaard te isoleren. Op een gravure uit het zojuist aangehaalde boek van Van der Heyden kunnen we tussen alle ladders, spuiten en emmers een tweetal brandhaken aantreffen (zie afb. 1, onderdeel „O”). In Van Dale wordt de brandhaak omschreven als een „lange haak, inzonderheid in gebruik om bij brand muren omver te halen”.⁷ De haken werden ook gebruikt om brandende dakbedekking van riet of stro van het dak af te trekken, zodat het gevaar van rondvliegend vuur zoveel mogelijk werd tegengegaan. Had alleen het dak vlam gevat, dan kon met de brandhaak het huis in veel gevallen behouden worden, immers: *'n huis dat van binnen brandt, is niet te redden.*”

In de besluiten van magistraten en stadsrekeningen komen herhaaldelijk passages voor waarin sprake is van brandhaken. Zo lezen we dat Adam Willems in 1618 onder andere brandhaken aan de stad Eindhoven levert.⁸ Op 27 juni 1643 verordonneert de magistraat van Eindhoven, na het uitbreken van brand op de Markt, dat iedere burger kuipen en draagtobben voor zijn huis moet zetten en tevens emmers, leren (ladders) en haken gereed moet houden. Een kleine veertig jaar later wordt besloten dat elke burger een brandemmer dient te bezitten en dat er per 20 huizen een leer en een brandhaak moet zijn (20 juni 1682).¹⁰ Het brandweermateriaal moest periodiek worden herzien en gerepareerd. Zo worden op 6 januari 1718 door de Eindhovense magistraat zes lange „bekwame” brandleren en zes dito haken besteld. Deze ladders en haken worden onder een afdak bij het kerkhof gehangen en ter beveiliging voorzien van kettingen en sloten.¹¹ In de

5. *Ibidem*, 73.

6. Geciteerd in: *Ibidem*, 23-24. Zie voor Jan van der Heyden ook: P.C. Molhuysen, P.J. Blok (eds.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch woordenboek*, III, Leiden 1914, 584-586.

7. C. Kruyskamp, *Van Dale. Groot woordenboek der Nederlandse taal*, 2 dln., Utrecht-Antwerpen 1976¹⁰, I, 395. Vergelijk ook het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, III, 's-Gravenhage etc. 1982, 1098 alwaar onder andere een bron uit Hoorn anno 1528 geciteerd wordt: „Een brandthaeck mit twee stercke yseren ringhen, ende twee redelijckke langhe stercke touwen daar deur te steken, om huijsen, scoerstiennen ende anders om te halen”.

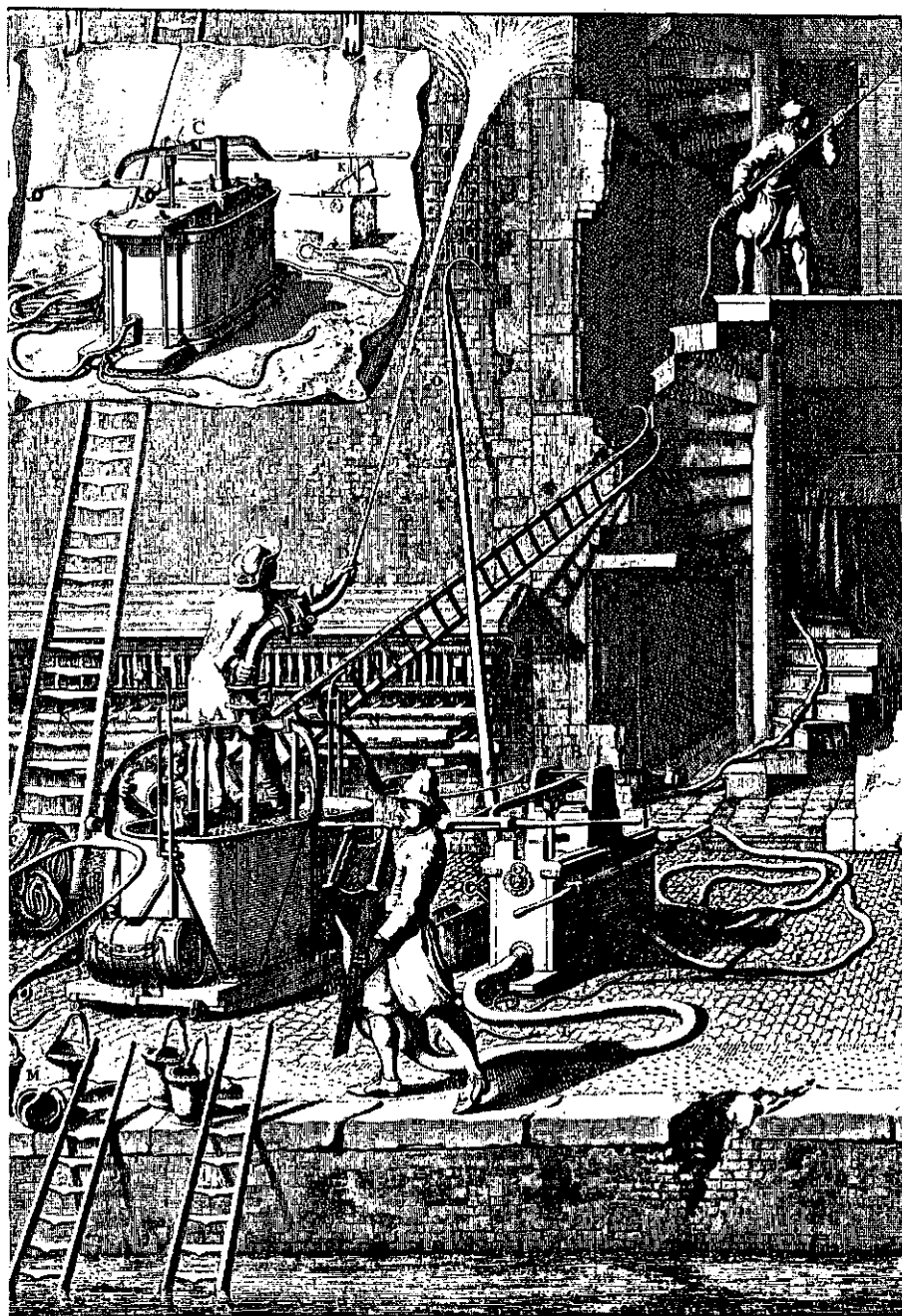
8. H. Mandos en M. Mandos-Van de Pol, *De Brabantse spreekwoorden. Uitdrukkingen in Brabant gebruikt en opgetekend*, Waalre 1988, 214 (opgetekend te Eindhoven met als betekenis: met een gekke meid valt niet te praten).

9. Melssen, *De Ridderlijke Gilde van Sint Sebastiaan*, 73.

10. *Ibidem*.

11. *Ibidem*, 74.

Afb. 1. Illustratie uit Jan van der Heyden, Beschryving der nieuwlyks uitgevonden en geotrojeerde Slang-Brand-Spuiten en Haare wyze van Brand-Blussen, Amsterdam 1690. In het midden staat een brandhaak rechtop tegen de muur. Linksonder ligt een exemplaar, voorzien van een oog om trekkoorden aan te bevestigen.

gemeenterekeningen van Oss staat in 1753 een uitgavepost van elf gulden en dertien stuivers aan een timmerman voor de levering van zeven „brandhaken met het nodig ijzerwerk”.¹² Ook in later tijd komen we bij de inventarisaties van de gemeentelijke blusmiddelen telkens brandhaken tegen.¹³ Oude afbeeldingen van brandhaken zijn – in tegenstelling tot de archivalische vermeldingen – betrekkelijk zeldzaam. Uit de illustraties bij het voorgaande artikel, evenals uit de gravure van Van der Heyden, blijkt een grote vormovereenkomst. De ijzeren haken zijn alle ongeveer 160 à 180 graden gebogen en hebben in sommige gevallen een oog waaraan touwen bevestigd zijn om met meerdere personen te kunnen trekken. De brandhaak die Bruegel afbeeldt op zijn prent *Prudentia* uit 1559 is zelfs voorzien van twee afzonderlijke „trekstocken” (zie afb. 2). Opmerkelijk is nu dat deze

12. Van Zuijlen, Angement, *Uit de brand*, 26.

13. *Ibidem*, 41 (1857), 45 (1889); Melssen, *De Ridderlijke Gilde van Sint Sebastiaan*, 75 (1761), 78 (1827).

Afb. 2. Als symbool van de voorzichtigheid en voorzorg heeft Pieter Bruegel de Oude brandweergereedschap afgebeeld, waaronder een brandhaak met twee scharnierende trekstokken. Gravure „Prudentia”, Antwerpen 1559.

vorm afwijkt van de ons overgeleverde exemplaren van brandhaken. Deze bezitten namelijk naast de haak ook een rechte „stootpin”. Tevens ontbreekt de ring voor de bevestiging van de touwen in de meeste gevallen. Dit laatste kan wellicht veroorzaakt worden door de omstandigheid dat bij de meeste haken die bewaard zijn gebleven de houten boom, waaraan mogelijk het oog voor de bevestiging van de touwen heeft gezeten, ontbreekt of is afgezaagd.

In de Collectie Maas-Rooijakkers te Eindhoven bevinden zich een viertal brandhaken, die hier beschreven en afgebeeld worden. De haken van afb. 3 en 4 horen bij elkaar en zijn beide afkomstig uit de Belgische Kempen (Turnhout e.o.) Ze zijn bijzonder zwaar uitgevoerd en waarschijnlijk in bezit

Afb. 3. Brandhaak, CMR 4721. Afkomstig uit de omgeving van Turnhout. Datering: eerste helft negentiende eeuw. Lengte van de ijzeren haak 91 cm, breedte 30 cm. De grenehouten boom is afgezaagd. Met brandsporen.

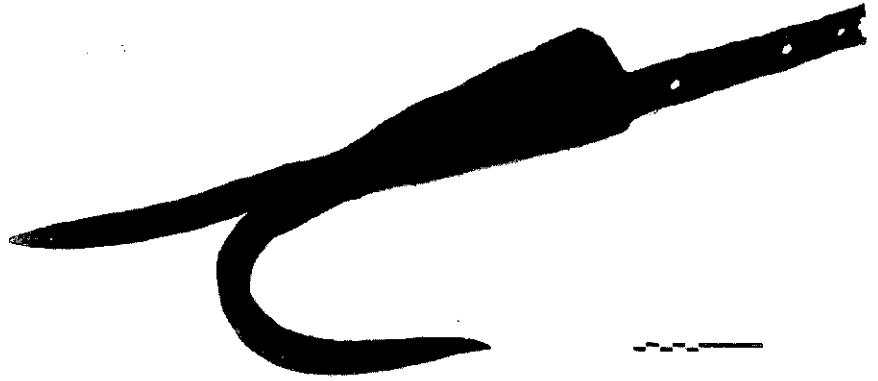
Afb. 4. Brandhaak, CMR 4720. Afkomstig uit de omgeving van Turnhout. Datering: eerste helft negentiende eeuw. Lengte van de ijzeren haak 92 cm, breedte 29 cm. De grenehouten boom is afgezaagd.

Afb. 5. Brandhaak, CMR 3758.

Afkomstig uit de Kempen.

Datering: zeventiende of achttiende eeuw. Lengte 75 cm, breedte 22 cm. De boom ontbreekt. Met een zwaar rond huis dat is voorzien van vele gedreven gaten om de boom te verankeren. Tweemaal gemerkt met een onleesbaar stempel.

Afb. 6. Brandhaak, CMR 3101.

Afkomstig uit de Kempen.

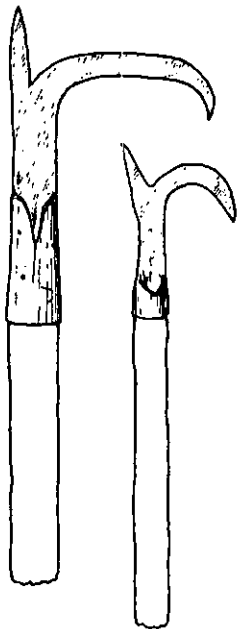
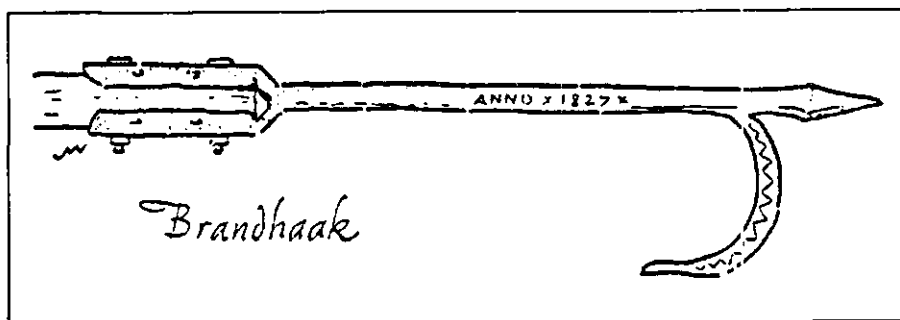
Datering: achttiende of eerste helft negentiende eeuw. Lengte 65 cm, breedte 30,5 cm. De boom ontbreekt. De haak is bij werkzaamheden enigszins ontzet en rechtgetrokken.

14. J. Weyns, *Bokrijk, tuin van de Vlaamse volkskultuur*, Hasselt 1961, 162.
15. W. Hansen, *Hauswesen und Tagewerk im alten Lippe. Ländliches Leben in vorindustrieller Zeit*, Münster 1982 (Schriften der Volkskundlichen Kommission für Westfalen 27), 122-123.
16. Exemplaar aanwezig in het brandweermuseum i.o. te Eindhoven. Lengte 46,5 cm en breedte 18,5 cm. Met dank aan de heer A. van Bakel. Volgens de heer A. Philipsen van de bedrijfsbrandweer van Philips zaten de zogenaamde sloophaken tot en met 1974 standaard op de wagens. Tegenwoordig hangen ze meer als decoratie tegen de muren van de kazerne, hoewel ze in geval van nood nog steeds gebruikt kunnen worden. Muren die gevaar voor de omgeving opleveren, werden met deze sloophaken omgeduwd of -getrokken. Soms werd aan het oog een ketting bevestigd, zodat bij zwaar werk een voertuig trekkraft kon leveren.

geweest van de lokale brandweer. De grenehouten bomen, waarvan één met brandsporen, zijn helaas afgezaagd. De haak van afb. 5 is waarschijnlijk het oudste exemplaar. De boom wordt hier bevestigd in een gesloten huis, evenals bij de haak van afb. 6, die veel lichter is uitgevoerd. Deze laatste haak heeft vrijwel zeker deel uitgemaakt (als particulier bezit) van de uitrusting van een boerderij, hangend onder de oversteek van een schuur. Deze brandhaken, alle afkomstig uit de Kempen, zijn wat vorm betreft nauw aan elkaar verwant. In tegenstelling tot hetgeen uit de afbeeldingen blijkt is hier telkens sprake van een haak met een „stootpin”. Ook Weyns tekent een Kempense brandhaak met deze vorm, gedateerd 1827 (zie afb. 7).¹⁴ Soortgelijke haken zijn ook bekend in Duitsland. De haken van afb. 8, afkomstig uit Lippe, zijn echter aanmerkelijk lichter uitgevoerd.¹⁵ Dergelijke haken, maar dan voorzien van een ring om een koord te bevestigen, behoorden tot voor kort tot de vaste uitrusting van de bedrijfsbrandweer van Philips te Eindhoven.¹⁶

Afb. 7. Tekening van een versierde brandhaak uit de Belgische Kempen, gedateerd 1827 (uit: Weyns, Bokrijk, 162).

Afb. 8. Een tweetal brandhaken uit Lippe (BRD), aldaar R  ithaken genoemd, daterend uit de negentiende eeuw. Breedte respectievelijk 27 cm en 15 cm. (uit: Hansen, Hauswesen und Tagewerk im alten Lippe, 123).

De brandhaak heeft tegenwoordig nagenoeg afgedaan als brandweergereedschap. De destijds voor de vuurbeheersing onmisbare haken zijn voor het merendeel als oud ijzer beland bij schroothandelaren. Enkele van deze haken zijn van daar uit weer bij een verzamelaar terecht gekomen; echter met verlies van mogelijk interessante contextinformatie (zo is de herkomst van de haken niet exact te lokaliseren). Alleen in de openluchtmusea hangen de brandhaken hier en daar nog onder de ahang van de rieten daken als tekens van een preindustri  el vuurregi  ern.

Afb. 9. Uitrukkende spuitgasten. Silhouet uit 1853 van Franz von Pocci. Detail van een M  unchener Bilderbogen (uit: Hansen, Hauswesen und Tagewerk im alten Lippe, 122).

